

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.7'159.963.323

Д. Анцибор, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОНІРИЧНІ НАРАТИВИ: ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУВАННЯ ТА КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ

У статті йдеться про особливості побутування оніричних наративів у повсякденних практиках комунікації. Приділяється увага питанню виділення критеріїв фольклорності для таких текстів, перевіряються на релевантність моделі організації тексту (В. Шмід, П. Кілрой).

Ключові слова: оніричний фольклор, оніричний наратив, фольклорний текст, сновидіння.

Сновидіння, займаючи третину нашого життя, міцно вкоренилися в повсякденні практики комунікації. Носії традиційної культури сприймали сон як канал спілкування з представниками потойбіччя, з вищими силами, як можливість передбачити майбутнє та дізнатися якусь важливу інформацію. Розповіді про сновидіння часто ставали повноцінною частиною життя громади. Такі оповідання ми пропонуємо називати оніричними наративами.

Першочерговою проблемою, яку необхідно розв'язати фольклористам, починаючи роботи з цими наративами, є виокремлення шляху, що його проходить сновидіння перед тим, як перетворюється в наратив, та визначення, які розповіді про сни ми погоджуємося називати фольклорними, а які будуть для нас одноразовими творами мовленнєвого акту.

Проблемі перетворення сновидіння в текст, а далі з нього в наратив присвятила свою статтю П. Кілрой (2000). Вона звернула увагу на те, що сновидіння за формою є суб'єктивними текстами і що, будучи дискретною одиницею форми, побачене сновидіння логічно зв'язується і тому може вважатися текстом. Сновидіння саме по собі під час його переживання є досвідом, але не текстом, а текстом стає запам'ятовування, опрацювання цього досвіду (безвідносно до того, чи буде він далі піддаватися трансмісії, чи ні) [0, с. 125-128]. Таким чином, сновидіння може обростати текстовими характеристиками тоді, коли перехідний досвід переживання побаченого завершується й усвідомлюється. Проте повноцінним наративом цей текст стає тоді, коли його озвучують.

Використовуючи напрацювання відомого наратолога В. Шміда, спробуємо перевірити наратив на релевантність у межах оніричного дискурсу у фольклорі й накласти на вже озвучену вище теорію П. Кілрой.

В. Шмід запропонував чотирирівневу модель організації розповідного тексту, яка б відповідала двохвалентним значенням термінів "фабула" й "сюжет" (впроваджену Б. Томашевським) або "histoire" і "discourse" (за Ц. Тодоровом). Ця модель складається з таких рівнів:

1) *Події* – "абсолютно аморфна сукупність ситуацій, персонажів і дій, що так чи інакше фігурують у розповідному творі (як експліцитно зображені, імпліцитно вказані або логічно мислимі), що піддаються безкінечному просторовому розширенню, безкінечному часовому слідуванню в минуле, безкінечному внутрішньому поділу та безкінечній конкретизації. Іншими словами – це фіксаційний матеріал, що слугує для наративної обробки" [0, с. 159]. Події формують наступний рівень – історію.

2) *Історія* – "результат смислопороджувального відбору ситуацій, осіб, дій та їх якостей із невичерпної множинності елементів та властивостей подій" [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа., с. 159].

3) *Нарація* – наступний рівень організації, в якому, на відміну від історії, конкретизовані елементи даються в штучному порядку, із застосуванням принципу лінеаризації (послідовного відтворення подій, які одночасно відбувалися) та перестановки частин історії.

4) *Презентація нарації* – наративний текст, який "є доступний емпіричному спостереженню", основним прийомом якого є вербалізація, тобто реалізація за допомогою мовних засобів [0, с. 160].

Якщо прикласти цю розробку до розповідей про сни, то *подіями* буде саме сновидіння (яке є суто ментальним процесом, що неможливо перевірити тут-і-зараз, тому через цю ірреальність та специфічну ментальну процесуальність ми говоримо про умовне накладання цих понять), *історією* – сюжетний набір образів і дій, які зберігаються в пам'яті сновидця, *нарацією* – укладання цього набору в певній послідовності, коригування й відшліфування неточностей, які могли втратитися через неповне запам'ятовування сновидіння чи неможливість логічно поєднати якісь його уламки, а *презентацією нарації* буде вербалізоване подання цього сновидіння у вигляді оповіді.

Якщо зіставити ці рівні з перетвореннями, про які говорить П. Кілрой (сновидіння – текст сновидіння – наратив), то отримаємо таку схему:

Таблиця 1

За В. Шмідом	Події	Історія	Нарація	Презентація нарації
За П. Кілрой	Сновидіння	Текст сновидіння		Наратив

Численні дослідники неодноразово наголошували: ми можемо опрацювати не самі сновидіння (які не будуються в лінійному континуумі), а виключно оповіді про них, які будуються за тим самим лінійним принципом, як і розповіді про реальні події (адже задіяні однакові мозкові процеси). Із цього можна зробити два висновки. По-перше, те, що при аналізі ми маємо справу лише з останнім пунктом у наведеній вище таблиці (презентації нарації / наративу на вербальному рівні). По-друге, це означає, що закони побудови оніричної

оповіді будуть мало чим відрізнятися від усталеної подачі розповіді про реальні події, які відбулися.

Таким чином, питання про доцільність включення оніричних наративів до оповідної традиції виноситься за дужки. Це стосується не лише наративів про віщі сни, але й оніричних наративів з потенційно активним сюжетом, снів-кошмарів, снів, які повторюються, тощо. Кожний із цих жанрів і жанрових конструкцій має свої функції та локально-темпоральний порядок, в якому він найкраще розкривається. Проте, як ми розуміємо, да-

леко не всі оніричні наративи (як і будь-які інші наративи) стають фольклорними.

У мовленні прийнято виділяти три семіотичних типи тексту: разове повідомлення (яке не відтворюється), фольклор (що відтворюється різними людьми) і поговор. При цьому поговором буде вважатися той текст, у відношенні до якого та сама особа може виступати в ролі реципієнта лише одноразово. Фольклором у семіотиці називається текст, який функціонально придатний до багаторазового відтворення одному й тому самому реципієнту [0, с. 221].

На думку К. Чистова, "разовим" є той текст, який створюється абсолютно заново, уперше під час повсякденного спілкування, побутової розмови, необмежений у часі й завчасно заданою програмою, структура якого зазвичай відрізняється більшою чи меншою аморфністю, який не запам'ятовується і не відтворюється вдруге [**Ошибка! Неизвестный аргумент ключа.**, с. 70]. Фольклорний текст, на противагу разовому, на структурному рівні перебуває під контролем традиції.

Як бачимо, певна частина оніричних наративів підпадає в зону перехідних і наближаються до поговору. У число таких Є. Сафронов зараховує тексти сновидінь, які сюжетно "мають комічний характер чи в силу певних особливостей значимі для групи" [**Ошибка! Неизвестный аргумент ключа.**] (ми їх пропонуємо називати нарративами з потенційно активними сюжетами), і вважає, що через свою незвичайність і комічність такі розповіді в межах групи функціонують на рівні з поговорами. На нашу думку, важко не погодитися, що поговор, який "не передбачає глибинних функціональних і контекстних зв'язків із соціальними та культурними системами", живе досить короткий проміжок часу. Проте видається доцільним у таких випадках детальніше аналізувати приклади, оскільки вони підпадають одночасно й під субкультурне покриття. Це означає, що в межах цієї субкультури можливі додаткові зв'язки, які можуть бути непомітними для збирача на перший погляд. Тут бажано прослідкувати тривалість побутування такого нарративу, перевіряючи його відтворення в межах спільноти за деякий час і дізнавшись детальніше, чи не має такий нарратив структурно додаткових внутрішніх маркерів-регентів для субкультури.

Водночас важко не погодитися з Є. Сафроновим у тому, що "особливе ставлення оповідача до власного сновидіння часто є не лише однією з головних причин його вербалізації, але й умовою для переходу від разового тексту в інший семіотичний тип" [0]. Таке ставлення формується під дією чинників як внутрішньо-, так і позатекстових. До перших варто відносити всі структурно-семантичні особливості нарративу, які "апелюють до особистих і/чи соціальних значимих цінностей і смислів (наприклад, наявність у сновидінні впізнаваних образів-мотивів, важливих для сновидця персонажів, трансформації знайомого в реальності апперцептивного образу простору тощо)" [0]. Позатекстовими чинниками можуть бути специфічні комунікативні умови, відповідна сприятлива атмосфера в соціально-культурному плані, побутовий чи традиційно-обрядовий контекст тощо.

Як ми побачимо на прикладі нарративів про віщі сні, для них характерним є лімінальність, доленосність, співвіднесення їх із подіями, сприятливими для трансмісії / відтворення.

Водночас варто говорити про "внутрішню мотивацію" (термін І. Разумової), прагматику, яка спонукає людину до вербалізації свого сновидіння. Вона може бути або сакральною, і тоді такі сні піддаються символічному тлумаченню, або профанною – це сновидіння, які можна пояснити побутовими чи фізіологічними пе-

редумовами (першочергово "порожні" сні в народі). Подальшій трансмісії піддаються якраз наративи першої категорії, адже вони в переважній більшості є структурно стереотипними, контекстуально відповідають вимогам колективу (задля подальшого поширення) і мають певну культурносмислову базу, яка виводить такий нарратив на рівень подальшого обговорення й можливості перетворення з категорії поговору до фольклорного тексту. Наративи другого плану здебільшого потрапляють у категорію разових текстів або поговорів, хоча певний їх відсоток може опинитися у фольклорному полі, проте такі потрапляння навряд чи будуть тривалими в часі.

Одним з інших важливих критеріїв переходу від поговору до фольклору є очікування, які покладаються аудиторією на наратив і, відповідно, їхня реалізація чи спростування під час оповіді.

Як ознаку "разовості" виконання великої кількості оніричних текстів Л. Віртанен вказувала неприкріпленість оніричних нарративів до конкретної комунікативної ситуації і можливість загалом бути оповідженими в будь-якому місці й за будь-яких обставин [**Ошибка! Неизвестный аргумент ключа.**]. Із цією тезою можна погодитися частково, адже якраз темпоральний аспект у розказуванні сновидінь є визначальним, якщо цей сон гіпотетично претендує на звання віщого або якщо йдеться про кошмар. Як ми пізніше побачимо, ці дві категорії нарративів, на відміну від нарративів про яскраві сновидіння, тобто нарративів з потенційно активним сюжетом, характеризуються досить строгою табуванням щодо часу вербалізації. Фактично, можна говорити, що "разовим" сновидіння є тоді, коли оповідач свідомо сприймає свій сон як неважливий, не присвоює йому жодних протетичних характеристик, не схильний до віри в заботони щодо кошмарів. Якщо ж хоча б один із цих критеріїв спрацьовує, такий нарратив має всі шанси вийти з категорії одноразового виконання.

Не варто забувати про ще одну рису будь-яких нарративів схожого кшталту. Для того, щоб текст перейшов від разової до не-разової категорії виконання, окрім контекстуальних чинників, такий нарратив повинен елементарно зацікавлювати аудиторію. У цьому контексті доцільно також навести цитату з праці Д. Симоніде: "кожна історія, яку оповідач видобуває з власної пам'яті, набирає смислу лише тоді, коли ми розуміємо: для чого, з якою метою і для кого вона розповідається. Її смисл може бути прочитаний лише у зв'язку з ситуацією, яка породила потребу в цій розповіді" [цит. за: 0, с. 39]. Таким чином, як ми переконаємося, однаково важливі як внутрішні текстові чинники, так і позатекстові – контекстуальні, пов'язані з умовами в соціальному середовищі, де і коли розповідався сон.

Для того, щоб текст переріс із рівня поговору до фольклору, він повинен обрости відповідними характеристиками, які супроводжують будь-який фольклорний твір. Перша серед них – варіативність (яка може бути як міжособистісною, коли варіанти тексту оповідаються різними виконавцями, так і індивідуальною, коли варіанти фіксуються від одного виконавця). Б. Путілов у програмній роботі "Фольклор і народна культура" озвучив чіткі критерії поділу разових і не-разових текстів, спираючись на ознаку варіативності: "Текст, який не має паралельних, додаткових, протилежних реалізацій, – це не фольклорний текст" [0, с. 205]. У межах сучасних реалізацій, особливо в інтернет-середовищі, помітно, що ознака варіативності й надалі лишається вкрай важливою для визначення фольклорності певного явища,

проте все більшу увагу потрібно звертати на її зв'язок з іншими критеріями.

Ще один "фольклорний" критерій – усність – вже не завжди є релевантним при виявленні диференціації між "разовими" текстами й поговором чи фольклором, адже у більшості випадків всі вони поширюються однаково.

Так само можна констатувати втрату релевантності критерію анонімності, але це стосується тих жанрів фольклорної прози, в яких закладається інтенція поділитися власним досвідом (оніричні наративи, меморати, усні історії, історії про власний досвід тощо).

Іншими двома важливими критеріями визначення фольклорності тексту є його орієнтація на традиційність, а отже, стереотипність. У фольклорі, де, як відзначав С. Росовецький, "самодержавно панує естетичний ефект "упізнання"" [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа., с. 22], наявність цих ознак є запорукою не лише утворення, але й трансмісії, інклюзивності в культуру та, як наслідок, подальшого функціонування такого тексту. Проте додатковою проблемою є досить велика стереотипність разових оніричних текстів, на яку, зокрема, вказує Є. Сафронов, адже вони "також спираються на конкретну традицію, створюються з орієнтацією на певні моделі, в якійсь мірі стереотипні тощо" [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа.]. Дослідник цілком слушно пропонує розмежовувати традицію "разових" текстів як мовну від традиції у фольклорі як традиції текстової трансмісії. Це означає, що якщо "разові" тексти завжди "слідують певним правилам і законам створення тексту, багато в чому спільними як для повсякденного мовлення, так і для фольклору" [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа.], то для фольклорної традиції характерна передача від найпростіших жанрів до складніших наративів, як це бачимо в неказковій прозі. Із цього також можна зробити висновок, що стереотипність "разових" текстів теж пов'язана з мовними конструктами, у той час як у фольклорних текстах вона відбивається на всіх рівнях – від поезики до застосування конкретних образів-реагентів у певній культурі. У цьому ж контексті варто говорити про різні способи упізнаності – ще однієї ознаки фольклору, яка впливає зі стереотипності й пов'язується з традиційними ментальними конструктами, які повсякчас виринають у фольклорних текстах.

Таким чином, при розмежуванні "разових" текстів від фольклорних основними стають критерії варіативності, стереотипності, інклюзивності, установки на традиційність. Перейдемо тепер до поетапного аналізу наративного фонду оніричного фольклору.

Для початку повернімося до питання термінології. У роботі ми пропонуємо називати будь-який переказ про сновидіння, а також про сомнамбулізм та досвід клінічної смерті, оніричним наративом.

Вживання терміна "нарратив" дозволяє уникати жанрових визначень окремого фольклорного тексту чи сюжету, що особливо актуально в тих випадках, коли принципово неможливо атрибутувати фольклорну прозу, яка виконується в "меморатній конвенції" [0, с. 27].

Власне, на це звертав увагу ще К. фон Сидов у 1934 році. У роботі "Категорії народної прози" він, навмисно уникаючи терміна "жанр", визначив головні категорії на основі функціональних відмінностей. До тих найважливіших, якими ми й зараз послуговуємося, належать "меморат" – суто особисте оповідання власного переживання, і "фабулат" – фабуляризоване, насичене фантазією повідомлення про подію [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа., с. 121], зазвичай від третьої особи. Нині у зв'язку із цим, імовірно, для зручності краще розглядати оповідання про сни, поділяючи їх на

оніричний меморат та оніричний фабулат залежно від того, ким є оповідач – сновидцем (тобто створює історію від першої особи) або людиною, яка переказує чужий сон (тобто відтворює чийсь текст), що трапляється досить часто. Особливо популярні в цьому плані віщі сні та оніромантичні наративи.

Оніричні наративи відзначаються досить чітко окресленою структурою тексту. Так, інципітом зазвичай стають фрази на кшталт "мені сьогодні так снилося", "і снилося мені, що", "одній знайомій наснилося", "бачу я сон", "коли ворожили на Андрія, приснився..." тощо. Експліцит у таких наративах може звучати так: "наснилося ж так", "а потім я прокинулася", "а далі не пам'ятаю", "і на наступний день дійсно справдилося" тощо [0, с. 56]. Саме ці формули обрамлюють оніричний нарратив у завершеному єдності, відділяючи його від звичайного акту мовлення. Дослідники відзначають високий рівень стереотипності таких текстів [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа., с. 27]. М. Лур'є запропонував таку класифікацію оніричних нарративів, які найчастіше поширюються:

- 1) сні, в яких сновидець спілкувався з померлими родичами чи знайомими;
- 2) сні, в яких передбачення і приписи промовляються сновидцю сакральними (не завжди достатньо чітко ідентифікованими) персонажами – Христом, Богородицею, святим чи кимсь із померлих предків;
- 3) багато в чому схожі з ними сні-"голоси", які диктують сновидцю якісь дії (наприклад, пошук скарбу);
- 4) сні про відвідини того світу (подібні до т.зв. обмирань);
- 5) сні найрізноманітнішого змісту, які образно передбачають майбутнє, тобто власне віщі;
- 6) як окремий різновид останніх – сні, цілеспрямовано викликані через посередництво спеціальних мантичних дій (календарно чи оказіонально обумовлених "загадувань" на сон) [0, с. 28].

Як бачимо, в основу класифікації покладено поділ за мотивами, усі перераховані групи, окрім останньої, представляють собою різні типи віщих снів, а в останню групу винесено оніромантичні тексти.

Розуміючи, що найбільш поширеним видом фольклорних сновидінь стають саме віщі сні, ми все ж наполягаємо на необхідності виокремлення повної парадигми оніричного нарративного фонду. Вважаємо, що доцільно виділяти такі активно побутуючі жанрові різновиди оніричних нарративів: наративи про віщі сні, наративи з потенційно активним сюжетом (які часто знаходяться на рівні поговору), кошмари, оніромантичні наративи, обмирання та наративи про досвід наркозу й клінічної смерті, а також наративи про сомнамбулізм, що знаходяться на периферії нарративної бази оніричного фольклору.

Таким чином, особливістю текстів оніричного фольклору є їхня повсюдна включеність у мовленнєвий акт, що відображається на їхній жанровій специфіці побутування та на якості сприйняття реципієнтом. Важливо наголосити, що далеко не всі ці тексти можна одразу приписувати до фольклорних, тому в статті було розглянуто проблему фольклорності та не-фольклорності таких нарративів.

Список використаних джерел

1. Анцибор Д. В. Онірична парадигма у фольклорі / Д. В. Анцибор // Міфологія і фольклор. – Львів, 2012. – № 4. – С. 55–59.
2. Лабашук О. В. Натальний нарратив і усна традиція: синтактика, семантика, прагматика: монографія / О. В. Лабашук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2013. – 320 с.
3. Лурье М. Вещие сны и их толкование (На материале современной русской крестьянской традиции) // Сны и видения в народной культуре. Мифологический, религиозно-мистический и культурно-психологический аспекты / Сост. О. Б. Христофорова; Отв. ред.